

PATRYK KUC
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0002-4037-9735

ZAPAŚCI GOSPODARCZE NA POLSKIEJ WSI W XVII I XVIII WIEKU A POSTULATY HISTORII RATOWNICZEJ. PRZYKŁAD STAROSTWA KRZECZOWSKIEGO

**ECONOMIC CRISES IN THE POLISH COUNTRYSIDE IN THE 17TH
AND 18TH CENTURIES AND THE DEMANDS OF RESCUE HISTORY.
THE EXAMPLE OF THE KRZECZÓW STAROSTY**

Abstract

Research on the economy of the Polish-Lithuanian Commonwealth usually follows one of two paths: searching for the genesis of the crisis of the farm and serf economy or estimating the scale of war damage. Is it possible to join these two paths and present a complex model of the functioning of local communities during the crisis? Can it be used in the field of the rescue history?

Key words: rescue history, farm and serf economy, rural communities, economic crisis, war damage

Słowa kluczowe: historia ratownicza, gospodarka folwarczno-pańszczyźniana, społeczności wiejskie, kryzys ekonomiczny, zniszczenia wojenne

Sytuacja ekonomiczna ziem polskich w XVII i XVIII wieku od wielu dziesięcioleci jest jednym z najpopularniejszych tematów pracy badawczej na polu niecieszącej się wielkim zainteresowaniem historii społeczno-gospodarczej Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Specjaliści zajmujący się tym tematem podążają zwykle jedną z dwóch ukształtowanych ścieżek. Pierwszą z nich jest podejmowanie prób ustalenia skali i znaczenia strat wynikających z prowadzenia

działania wojennych, przede wszystkim w okresie „potopu” szwedzkiego (1655–1660) oraz trzeciej wojny północnej (1700–1721), ale też podczas epizodów znacznie bardziej ograniczonych geograficznie i czasowo¹. W ramach tego nurtu zaczęto w ostatnim czasie rozróżniać pojęcia zniszczeń wojennych i zniszczeń wojskowych, co powoduje stopniowe rozchodzenie się kierunków badawczych². Drugą ścieżką stanowi zaś poszukiwanie przyczyn i rozmiarów ogólnego kryzysu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, który rozpoczął się prawdopodobnie w pierwszej połowie XVII wieku (choć jego pierwszych zwiastunów można doszukiwać się znacznie wcześniej)³. Podczas gdy w ramach pierwszej ze ścieżek najważniejszym aktorem, odgrywającym rolę głównego winowajcy w zaistnieniu sytuacji kryzysowej, jest wojna, w drugim funkcję tę pełnią zwyrodnienia upowszechnionego w Polsce systemu gospodarowania ziemią i organizacji produkcji. Warto zaznaczyć, że coraz częściej podnosi się też znaczenie czynników klimatycznych, w tym oddziaływanie Małej Epoki Lodowcowej (MEL), a także klęsk elementarnych⁴. Niniejszy artykuł ma za zadanie przedstawić funkcjonowanie lokalnych społeczności wiejskich w czasach największych zapaści wynikających z nałożenia się negatywnego wpływu wszystkich wymienionych wyżej czynników. Okresy takie związane są z największymi zawieruchami wojennymi, które zwykle niosły ze sobą także głód oraz epidemie, a ponadto potęgowały efekty zjawisk o długotrwałym charakterze. Można zatem przyjąć, że poniższa analiza będzie dotyczyła przede wszystkim lat 1655–1665 i 1700–1725, w których konflikty zbrojne trwały lub zakończyły się stosunkowo niedawno. Termin „zapaść” został przy tym użyty nieprzypadkowo. Wyklucza on bowiem bezpo-

¹ Wśród nowszych publikacji można wymienić: Andrzej Gliwa, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* (Przemysł: Stara Szuflada, 2013); Jadwiga Muszyńska, „Straty demograficzne i zniszczenia gospodarze w Małopolsce w połowie XVII wieku. Problemy badawcze”, w *Rzeczpospolita w latach Potopu*, red. Jadwiga Muszyńska, Jacek Wijaczka (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, 1995), 275–288; Mirosław Nagielski, Krzysztof Kossarzecki, Łukasz Przybyłek, Andrzej Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660* (Warszawa: DIG, 2015); Maciej Zwierzchowski, „Wpływ wojen szwedzkich na miasto radziwiłłowskie Birze w XVII wieku”, *Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej* 4, 21 (2018): 161–172.

² Zob. Gliwa, *Kraina upartych niepogód*, 13.

³ Takie ujęcie zaproponowali m.in.: Witold Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1983); Jerzy Topolski, „Continuity and Discontinuity in the Development of the Feudal System in Eastern Europe (Xth to XVIIth centuries)”, *Journal of European Economic History* 2, 10 (1981): 373–400. Ciekawy sposób na zobrazowanie kondycji ekonomicznej kompleksu dóbr ziemskich w długim trwaniu przedstawiono również w: Adam Włodarski, „Wzrost i stagnacja gospodarki chłopskiej. Przypadek starostwa chmielnickiego w XVIII w.”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 80 (2019): 139–186.

⁴ Zob. Geoffrey Parker, *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, przeł. Paweł Szadkowski (Oświęcim: Napoleon V, 2019); Monika Kozłowska-Szyc, „Wysokość plonów rolnych w dobrach królewskich dawnej Polski w latach 1564–1665”, *Studia Geohistorica* 7 (2019): 26; Piotr Miodunka, „Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski”, *Historyka. Studia Metodologiczne* 46 (2016): 219, 224.

średnie skojarzenia zarówno z ogólnym, trwającym przeszło stulecie, związanym z ogólną koniunkturą kryzysem ekonomicznym, jak i punktowymi, naruszającymi przede wszystkim sferę materialną zniszczeniami wojennymi lub wojskowymi.

Artykuł ten ma dwa zasadnicze cele. Pierwszym z nich jest przedstawienie zapaści jako zbioru wzajemnie oddziałujących na siebie, niekorzystnych zjawisk społecznych i gospodarczych, które naruszały podstawy funkcjonowania lokalnych społeczności. Ujęcie to po części nawiązuje do już istniejącego modelu klęsk elementarnych i zniszczeń wojennych autorstwa Witolda Kuli⁵. Jest jednak bardziej rozbudowane, a ponadto uzupełnia obraz o sferę społeczną i psychologiczną. Zrodziło się przede wszystkim w toku refleksji nad wcześniejszymi spostrzeżeniami historyków zajmujących się tym tematem, a także analizy materiału źródłowego pochodzącego z obszaru starostwa krzeczowskiego. Kompleks ten był niegdyś częścią królewszczyzn i znajdował się w powiecie szczyrzyckim województwa krakowskiego, o kilka kilometrów na północny-wschód od Bochni. Obejmował dziesięć wsi⁶ podzielonych między dwa klucze: większy krzeczowski (z folwarkami w Krzeczowie i Ostrowie) oraz mniejszy przyborowski (z folwarkiem w Przyborowie). W toku prowadzonych badań wykorzystano między innymi lustracje z lat 1636⁷ i 1659–1664⁸, rejestr poborowy z roku 1680⁹, rejestry szkód wojskowych z lat 1661¹⁰, 1687¹¹, 1689¹², 1699–1711¹³ i 1735¹⁴, a także księgę zapisów gruntowych z XVIII wieku¹⁵.

⁵ Witold Kula, *Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w.* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993), 134–136.

⁶ Były to istniejące od czasów średniowiecza Borek, Dąbrówka, Jodłówka, Krzeczów, Łęki, Ostrów, Przyborów i Rzezawa, a ponadto lokowane już w epoce nowożytnej Buczków i Rysie (in. Rudy).

⁷ *Lustratio Bonorum Reipublicae Palatinatum Cracoviensis et Sandomiriensis 1636* (dalej: *Lustracja 1636*), 1636, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Metryka Koronna (MK), dz. XVIII, rkps 23.

⁸ *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664* (dalej: *Lustracja 1659–1664*), cz. 2, oprac. Alicja Falniowska-Gradowska, Franciszek Leśniak (Warszawa: Neriton, 2005).

⁹ *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680: wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655* (dalej: *Rejestr poborowy 1680*), oprac. Edward Trzyna, Stanisław Żyga (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959).

¹⁰ *Rejestr szkód wsiom niżej mianowanym przez Krzysztofa Porembę* (dalej: *Rejestr szkód 1661*), 1661, Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Księgi Grodzkie Krakowskie (KGGK), rkps 733, s. 2328–2334.

¹¹ *Rejestr szkód wojskowych w starostwie krzeczowskim w 1687 roku* (dalej: *Rejestr szkód 1687*), 1687, AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna (APzR), rkps 288, k. 2–24.

¹² *Rejestr szkód wojskowych w starostwie krzeczowskim w 1689 roku* (dalej: *Rejestr szkód 1689*), 1689, AGAD, APzR, rkps 288, k. 34–42.

¹³ *Szkody wojskowe w województwie krakowskim* (dalej: *Rejestry szkód 1699–1711*), 1699–1711, ANK, zesp. 32, rkps 36–37.

¹⁴ *Konnotacja co wydały wsie starostwa krzeczowskiego na prowiant regimentowi Jaśnie Pana Generała Wilgi* (dalej: *Rejestr szkód 1735*), 1735, ANK, Księgi Grodzkie Sądeckie (KGS), rkps 162, s. 2267–2270.

¹⁵ *Księga zapisów gruntowych starostwa krzeczowskiego* (dalej: *Księga zapisów gruntowych*), XVIII w., Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział w Bochni (ANK OB), zesp. 69, rkps 1.

Drugim celem artykułu jest przedstawienie odpowiedzi na pytanie, czy w świetle dostępnych źródeł możliwe jest zbudowanie obrazu zapaści zgodnego z postulatami nurtu nazywanego na polskim gruncie historią ratowniczą. Termin ten został ukuty przez Ewę Domańską i odnosi się do takiego stylu prowadzenia badań o przeszłości, który dotyczy „przede wszystkim ratowania przyszłości”¹⁶. Historia ratownicza ma – zgodnie z wizją autorki pojęcia – realizować się w kilku wymiarach: lokalnym, potencjalnym, egzystencjalnym i afirmatywnym¹⁷. Można powiedzieć, że jednym z podstawowych założeń tej koncepcji jest budowanie obrazu indywidualnej i zbiorowej sprawczości, aktywności i aktywizacji w obliczu zewnętrznych trudności oraz współpracy ponad podziałami. Wizja przeszłości prezentowana przez historyków ma stanowić podstawę i inspirację funkcjonowania społeczności współczesnych i tych, które jeszcze się nie ukształtowały¹⁸. Badania z zakresu dziejów społeczno-gospodarczych ziem polskich w samej swojej istocie zdają się realizować jeden z elementów składających się na koncepcję historii ratowniczej. Zwykle odnoszą się one do ograniczonego przestrzennie obszaru – jednej wsi, miasteczka bądź kompleksu dóbr ziemskich – co może pozytywnie oddziaływać na tożsamość lokalną obecnych mieszkańców danych rejonów, a w specyficznych sytuacjach prowadzić nawet do utekstowienia miejsc zmarginalizowanych¹⁹. Bardzo wiele zależy też jednak od podejmowanych przez historyka działań pobocznych oraz wykorzystania wyników jego badań po ich opublikowaniu – analiza materiałów źródłowych w zaciszu domowym nie może bowiem sama w sobie wyrzucić odpowiednio dużego wpływu na społeczności nierzadko znacząco oddalone od miejsca prowadzenia kwerend i dociekań teoretycznych. Problem ten jest bardzo rozległy i tylko luźno związany z motywem przewodnim niniejszego artykułu. Dlatego też nie będzie dalej rozwijany. W tej sytuacji najważniejszą kwestią pozostającą do rozstrzygnięcia na kolejnych stronach wydaje się możliwość (bądź niemożliwość) wykazania, że podczas zapaści ekonomicznych w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej istniała przestrzeń do aktywności społecznej i gospodarczej, a także sposoby przezwyciężenia trudności przez rzeczywiste działanie mieszkańców pogrążonych w zapaści miejscowości.

¹⁶ Ewa Domańska, „Historia ratownicza”, *Teksty Drugie* 5 (2014): 13.

¹⁷ Domańska, *Historia ratownicza*, 12.

¹⁸ Domańska, *Historia ratownicza*, 14–24; Ewa Domańska, „Humanistyka afirmatywna: pleć i władza po Butler i Foucault”, *Kultura Współczesna* 4 (2014): 127–128; Ewa Domańska, „Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość”, *Kwartalnik Historyczny* 2, 120 (2013): 267. Zob. też: Rosi Braidotti, „Posthumanistyczna podmiotowość relacyjna i polityka afirmatywna”, *Machina Myśli* (2018): 13–14.

¹⁹ Zob. Elżbieta Konończuk, „Utekstawianie miejsc jako forma praktykowania historii ratowniczej. Przykład Podlasia”, w *Geograficzne przestrzenie utekstowione*, red. Bożena Karwowska, Elżbieta Konończuk, Ewa Sidoruk, Elżbieta Wampuszyc (Białystok: Poetyka i Horyzonty Tradycji, 2017), 74.

ZAPAŚĆ W UJĘCIU MODELOWYM

Poniższa analiza będzie miała z kilku powodów charakter skrótowy. Po pierwsze, opiera się ona w dużej mierze na oczywistych spostrzeżeniach, których jednak nie można w ujęciu modelowym pominąć. Po drugie, wynika głównie z refleksji nad zagadnieniami pojawiającymi się już wcześniej w historiografii. Po trzecie, dane pochodzące z obszaru starostwa krzeczowskiego będą służyły wyłącznie jako potwierdzenie, że poszczególne zjawiska faktycznie tam występowały, oraz – w mniejszym stopniu – jako uszczegółowienie niektórych treści.

Jak już wspomniano we wstępie, można wskazać cztery główne czynniki, które prowadziły do zapaści na polskiej wsi w omawianych okresach. Dwa z nich – nieefektywność metod gospodarowania ziemią i zmiany klimatyczne – miały charakter długotrwały i były nie tyle powodem zapaści, co rozciągającego się na przestrzeni kilkudziesięciu lat kryzysu, który był potęgowany w niektórych okresach przez pozostałe elementy: działania wojenne i klęski elementarne (w tym niekorzystne zjawiska pogodowe, głód i zarazy), często, ale nie zawsze, występujące razem²⁰. Nakładanie się negatywnych zjawisk przyrodniczych i politycznych można zobrazować na przykładzie połowy XVII wieku, kiedy okres wojny ze Szwecją został poprzedzony trwającymi dekadę zawirowaniami pogodowymi (okresowymi podtopieniami, ostrymi zimami, suszami)²¹. Szczególnie dotkliwe były epidemie, które miały odpowiadać za większość strat demograficznych w okresie konfliktów zbrojnych²². Wbrew wcześniejszym sądom historiografii można domniemywać, że z dużym nasileniem występowały one też na wsi²³.

Można wskazać kilka podstawowych efektów, które wynikają z przedstawionych wyżej czynników zewnętrznych. Działania wojenne odbijały się na ludności wiejskiej głównie w postaci rekwizycji żywności i inwentarza żywego oraz niszczeniu sprzętu gospodarskiego. Rejestry strat wynikających z pobytu w starostwie krzeczowskim oddziałów wojskowych, pozwalają na ustalenie listy produktów, które przekazywane były żołnierzom: wszystkie rozpowszechnione wówczas rodzaje zboża (pszenica, owies, jęczmień, żyto, proso), gryka, kapusta, marchew, rzepa, mięso (w tym kiełbasy), masło, mleko, jaja, olej, a ponadto płótna, deski i inne przedmioty codziennego użytku. Rekwizycje obejmowały zatem wszystkie sfery chłopskiej gospodarki rolnej. Poza tym dotyczyły dóbr

²⁰ Badania Piotra Miodunki wskazują na to, że zjawisko głodu mogło być w większym stopniu związane właśnie z anomaliami pogodowymi, a w mniejszym z działaniami wojennymi. Miodunka, *Kryzysy żywnościowe*, 226.

²¹ Parker, *Globalny kryzys*, 188–191.

²² Zbigniew Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego w latach od schyłku XVI do końca XVIII w.* (Łódź: Polska Akademia Nauk, 1972), 18.

²³ Zob. Tadeusz Srogosz, „Trwałość i zmienność warunków zdrowotnych ludności chłopskiej w Rzeczypospolitej XVIII w.”, *Medycyna Nowożytna* 1–2, 4 (1997): 96–97; Tomasz Związek, „Spatial Development of the 1507–1510 Plague in Poland and Its Consequences. Kalisz District Case Study”, *Journal of Environmental Geography* 1–2, 13 (2020): 8–9.

zakupywanych: soli, piwa, wódki, a nawet śledzi²⁴. Wiązały się zatem nie tylko z ubytkiem żywności i sprzętu służącego gospodarstwu domowemu, ale też ze zmniejszeniem kapitału, którym dysponowali mieszkańcy wsi. W niektórych momentach wysokość szacowanych przez mieszkańców starostwa strat sięgać mogła kilkudziesięciu tysięcy złotych polskich rocznie²⁵. Bezpośrednimi skutkami przemarszów wojskowych były zatem: głód wynikający z utraty części wyprodukowanych dóbr, a także zmniejszenie liczebności inwentarza żywego, które wiązać się mogło również ze świadomym wybijaniem zwierząt przez wrogie jednostki. Witold Kula uzupełnia ten obraz jeszcze o celowe niszczenie pól z zamiarem zmniejszenia ich produktywności²⁶.

Kłęski elementarne z kolei wywoływały omówione już wcześniej choroby oraz zmniejszenie się wielkości plonów. Na drugi z tych elementów wpływały też pośrednio rekwizycje żywności. Zmniejszenie liczebności inwentarza żywego oznaczało bowiem zanik bardzo istotnego źródła nawozów, a wraz z nim – szybsze wyjaławianie gleby, które przekładało się na jej mniejszą produktywność. Do tego dodać należy szereg skutków wtórnych mających swój początek w problemach już wymienionych. Najbardziej wymierną z nich był rzecz jasna regres demograficzny²⁷. Mieszkańców wsi mogło ubywać z powodu wzrostu liczby zgonów (będącego efektem głodu i epidemii), ale też w wyniku nasilonych migracji zewnętrznych. Z XVIII wieku pochodzi szereg dokumentów wzmiankujących chłopów z obszaru starostwa krzeczowskiego, którzy opuścili swoje zagrody albo w obawie przed zarazą, albo też ze względu na pozbawienie ich podstaw do samodzielnego prowadzenia gospodarki rolnej. Gospodarze tacy odzyskiwali swoje ziemie nierzadko po upływie kilkunastu bądź kilkudziesięciu lat, a czasem w ogóle nie powracali²⁸. Opuszczone gospodarstwa po pewnym czasie samoistnie porastały roślinnością, a przywrócenie ich do ponownego stanu przydatności dla działalności rolniczej wymagało dużych nakładów sił i środków²⁹.

Wraz ze zmniejszeniem liczebności gospodarstw chłopskich dochodziło też zapewne do ograniczenia ich rozmiarów. Ubytek zwierząt pociągowych, a także ewentualne zmniejszenie się liczby rąk do pracy w obrębie rodziny, powodowały bowiem spadek efektywności niektórych działań polowych z orką na czele. Można to zilustrować na przykładzie zmian wielkości folwarków starostwa krzeczowskiego, które w latach pięćdziesiątych XVII wieku utraciły duże zasoby siły roboczej i inwentarza żywego. W ślad za tym rozmiary obsianego areалу około

²⁴ *Rejestr szkód 1661, 2331–2332; Rejestr szkód 1687, 2–24; Rejestr szkód 1689, 34–42.*

²⁵ *Rejestry szkód 1699–1711, 78–79, 180–181, 356–358, 369–372.*

²⁶ Kula, *Rozwój gospodarczy Polski*, 135.

²⁷ Skala strat demograficznych w starostwie krzeczowskim jest trudna do ustalenia, zaś dane źródłowe z lat 1659–1664 dostarczają wielu sprzecznych informacji. Jako że problem ten jest złożony, w tym miejscu pozostaje mi tylko skierować czytelnika do szczegółowego jego ujęcia, zamieszczonego w nieopublikowanej pracy magisterskiej mojego autorstwa, którą mam nadzieję uzupełnić i wydać w ciągu najbliższych kilkunastu miesięcy. Patryk Kuc, „Starostwo krzeczowskie w latach 1547–1775. Studium społeczno-gospodarcze” (praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński, 2021).

²⁸ *Księga zapisów gruntowych*, 12, 43, 47–48, 74–76, 186–188, 268–270.

²⁹ Kula, *Rozwój gospodarczy Polski*, 135–136.

roku 1660 zmniejszyły się nieomalże trzykrotnie w porównaniu z rokiem 1636 (tab. 1).

Tab. 1. Wielkość areалу obsianego w trzech folwarkach starostwa krzeczowskiego, w łanach frankońskich³⁰.

Rok	Krzeczów	Ostrów	Przyborów	Razem	Średnia
1564	3,37	1,62	2,04	7,03	2,34
1567	2,51	2,04	1,74	6,29	2,10
1587	5,48	3,14	.	8,62	4,31
1588	3,89	5,47	2,77	12,13	4,04
1636	5,85	3,12	4,77	13,74	4,58
1660	2,90	0,79	1,06	4,75	1,58

Można tylko domniemywać, w jak dużym stopniu zapaść ekonomiczna i demograficzna oddziaływała na zachowania społeczne i psychikę mieszkańców wsi. Wraz z epidemiami, głodem i śmiercią niewątpliwie zmniejszyła się skala kontaktów między nimi. Mogło też dochodzić do zaniku więzi społecznych i rozpadu istniejących wcześniej struktur. Pojawiały się wreszcie trauma i inne problemy psychiczne, na które w ostatnim czasie historiografia polska poczęła zwracać nieco większą niż wcześniej uwagę³¹. Trudno powiedzieć, jak bardzo owe społeczne i psychologiczne elementy zapaści były dla ówczesnych chłopów uciążliwe i z jak dużym natężeniem występowały. Trzeba mieć na uwadze, że cały okres 1600–1800 obfitował w wydarzenia o potencjalnie traumatycznym charakterze. W teoretycznie „spokojnych” latach 1660–1700 okolice starostwa krzeczowskiego cierpiały z powodu rokoszu Lubomirskiego (1665)³², przemarszów wojsk związanych być może z wojną z Imperium Osmańskim (1687, 1689)³³, przynajmniej dwóch dużych

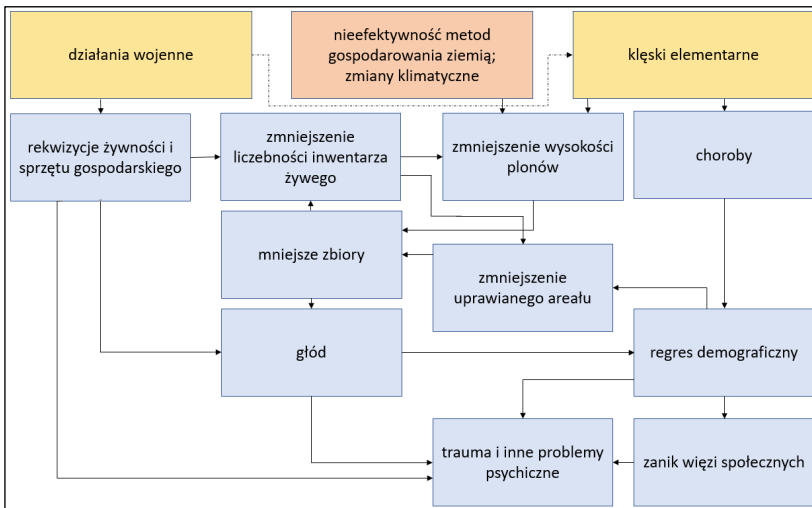
³⁰ Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Lustracja województwa krakowskiego 1564* (dalej: *Lustracja 1564*), oprac. Jan Małecki (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 68, 71–73; *Lustracja albo Rewizja Małej Polski trzech Województw 1569* (dalej: *Lustracja 1569*), 1569, AGAD, MK, dz. XVIII, rkps 18: 316, 324, 326v (dotyczy roku 1567); *Inwentarz starostwa krzeczowskiego 1588* (dalej: *Inwentarz 1588*), 1588, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), dz. I, rkps 109: 27–45; *Regestrum de proventibus bonorum Przeborowie per Casparum Kalenczky facta*, 1588, ASK, dz. LIV, rkps 24; *Lustracja 1636*, 118, 123v, 127; *Lustracja 1659–1664*, 495, 499, 501.

³¹ Zob. Andrzej Gliwa, „Niewola brańców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego (PTSD)”, w *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. Marcin Jarząbek, Michał Stachura, Piotr Szlanta (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019), 125–160.

³² *Oblata regfest[ri] cum iuramento subditorum Cap[itan]eatus Krzeczoviensis* (dalej: *Rejestr szkód 1666*), 1666, ANK, KGS, rkps 135: 599–604.

³³ *Rejestr szkód 1687*, 2–24; *Rejestr szkód 1689*, 34–42.

klęsk głodu (1691, 1694)³⁴ i kilku większych powodzi³⁵. W 1735 roku starostwo zostało „odwiedzone” przez regiment dragonów Fabiana Franciszka Wilgi przy okazji wojny o sukcesję polską³⁶, a połowa XVIII wieku upłynęła pod znakiem konfliktów poddanych z dzierżawcami dóbr krzeczowskich³⁷. Biorąc to wszystko pod uwagę, katastrofy lat 1655–1660 i 1700–1721 mogły nie mieć na przyzwyczajoną do sytuacji kryzysowych ludność chłopską tak dojmującego wpływu, jak mogłoby się wydawać³⁸. Z drugiej jednak strony zapaści musiały mieć dla mieszkańców starostwa doniosłe znaczenie, skoro jeszcze w latach czterdziestych XVIII wieku określano drugą z nich mianem „złych czasów” czy „ruiny”³⁹.

Ryc. 1. Schemat przedstawiający mechanizmy rządzące zapaścią w okresie oddziaływania czynników odpowiadających za wystąpienie nasilonej sytuacji kryzysowej.

³⁴ Miodunka, *Kryzysy żywnościowe*, 224, 227.

³⁵ *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1698*, oprac. Stanisława Namaczyńska (Lwów: Kasa im. Rektora J. Malinowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1937), 20–22, 30–31, 38–39, 43, 45–53, 56–57, 64–65, 72–73, 83–84, 90, 113.

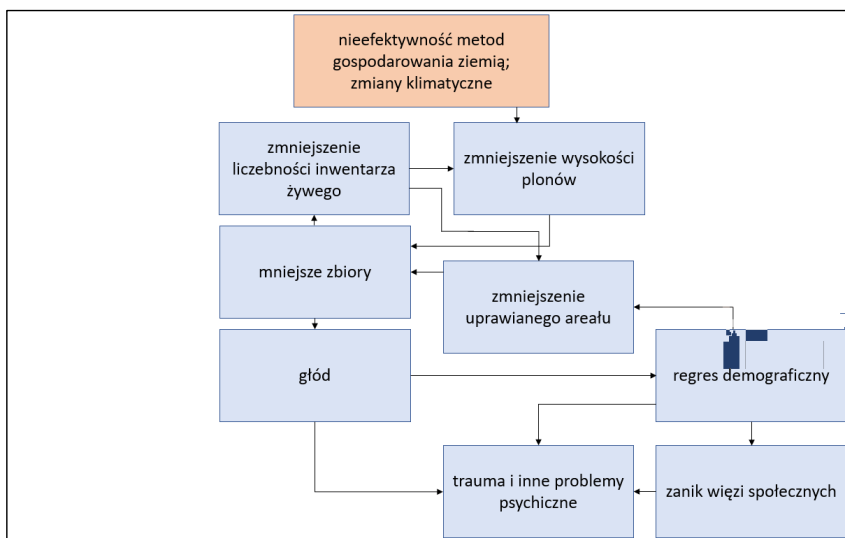
³⁶ *Rejestr szkód 1735*, 2267–2270.

³⁷ Śladem po tych konfliktach są akta sądu referendarskiego. *Księgi referendarii koronnej z czasów saskich: summarium*, t. 1: 1698–1732, oprac. Maria Woźniakowa (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969), 243–244; t. 2: 1735–1763, oprac. Woźniakowa (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), 91–92, 128–129. Zachowały się także dotyczące niektórych spraw zapisy w księgach grodzkich. Zob. ANK, KGS, rkps 158: 761–769, 1024–1027; ANK, KGK, rkps 848: 1869–1871.

³⁸ Warto przywołać tutaj ówczesne stereotypowe, choć zapewne mające pewien związek z rzeczywistością, postrzeganie chłopów jako pozbawionych ekspresji, pędzących przynębiający żywot. Zob. Jean-Jacques Courtine, Claudine Haroche, *Historia twarzy. Wyrażanie i ukrywanie emocji od XVI do początku XIX wieku*, przeł. Tomasz Swoboda (Gdańsk: Słowo, 2007), 70.

³⁹ *Księga zapisów gruntowych*, 44, 47.

Elementy kryzysu na polskiej wsi i zależności między nimi można przedstawić przy pomocy uproszczonego schematu (ryc. 1). Obrazuje on wpływ wymienionych wyżej zjawisk społecznych i gospodarczych na siebie nawzajem, potęgujący dodatkowo skalę zapaści. Mniejsze zbiory wywołane niższą plonów i utratą części ziemi uprawnej napędzały głód, który – jak już wcześniej zaznaczono – sprzyjał regresowi demograficznemu, ten zaś stawał się przyczyną powstawania pustek i koło się zamykało. Ponadto obniżona produktywność mogła powodować utratę kolejnych sztuk inwentarza żywego przeznaczanego na niezaplanowaną wcześniej konsumpcję bądź wybijanego z powodu braku paszy. Również w tym przypadku powtarzał się więc cykl: brak nawozu, mniejsze plony, niewielkie zbiory. Sytuacja taka miała ogromne znaczenie z perspektywy możliwości wyjścia z zapaści. Zanik czynników będących głównymi winowajcami – konfliktów zbrojnych i klęsk elementarnych – nie rozwiązywał problemu, gdyż poszczególne części składowe kryzysowej rzeczywistości nadal oddziaływały na siebie, nie pozwalając na szybką odbudowę (ryc. 2). Inicjatywa i zaangażowanie ludzi gospodarujących bądź władających ziemią stawała się zatem kluczowa, jako że była niezbędna do przerwania kręgu zależności negatywnych zjawisk i przerwania ciągłego regresu. W ten sposób uwidacznia się spory atut użycia perspektywy ratowniczej w badaniach. Dotąd mogła być ona postrzegana jako próba przedstawienia znanych nam zjawisk w nowym świetle. Teraz jej zastosowanie staje się okazją do lepszego zrozumienia procesu odbudowy.

Ryc. 2. Schemat przedstawiający mechanizmy rządzące zapaścią po zaniku czynników odpowiadających za wystąpienie nasilonej sytuacji kryzysowej.

PERSPEKTYWA RATOWNICZA

W literaturze sposoby na przystosowanie się do sytuacji kryzysowej lub na jej przezwyciężenie bywają nazywane „strategiami”⁴⁰. W ten sposób można potraktować również pojawiające się w tym rozdziale działania. Ja będę jednak od tego terminu uciekał, ponieważ jego użycie może sygnalizować metodyczne, zmierzające do osiągnięcia odległego celu działania mieszkańców polskiej wsi. Obraz wyłaniający się z analizy źródeł z obszaru starostwa krzeczowskiego wskazuje natomiast na to, że były to akcje o bardziej doraźnym charakterze, mające na celu poradzenie sobie z pojawiającymi się bieżącymi trudnościami.

Jednym z przejawów reagowania na zapaść, choć nieudokumentowanym w odniesieniu do ról chłopskich położonych w starostwie krzeczowskim, mogło być odpowiedzialne zarządzanie posiadaną ziemią. Racjonalne decyzje, niekoniecznie nawet oparte o dużą wiedzę rolniczą, mogły zminimalizować straty w wysokości zbiorów. Uprawa mniejszych niż zwykle skrawków gruntu przy jednoczesnym poświęceniu im takich samych nakładów pracy w przeliczeniu na jednostkę powierzchni zapewniała utrzymanie plonów na przyzwoitym poziomie. Ponadto kultywację zbóż można było skoncentrować na najżyźniejszych obszarach. Stosowanie takich zabiegów zdają się poświadczać dane folwarczne. W okresie przeprowadzania lustracji z lat 1659–1664 na wszystkich trzech folwarkach starostwa odnotowano wyjątkowo wysokie plony (tab. 2) – i to pomimo całkowitej utraty inwentarza żywego stanowiącego źródło nawozu. O ile nie były to lata wyjątkowo korzystne pogodowo – a niewiele na to wskazuje – musiało dojść do intensyfikacji przemysłanej produkcji zbożowej w miejscach najbardziej temu sprzyjających. Dodatkowym atutem mogła być rezygnacja z uprawy mniej istotnych roślin na rzecz tych najważniejszych. Na folwarkach rezygnowano zatem zupełnie z prosa, lnu czy gryki, znacząco zmniejszono udział przeznaczanej zwyczajowo na zbyt pszenicy, a starano się utrzymać na równie wysokim co niegdyś poziomie produkcję służących własnemu zużyciu żyta i owsa⁴¹.

Dla gromady wiejskiej duże znaczenie miała też dbałość o zagospodarowanie powstałych w okresie zapaści pustek. Czasem realizowało się to jeszcze w okresie oddziaływania negatywnych czynników zewnętrznych. Księga zapisów gruntowych dostarcza informacji o działalności gospodarczej jednego z dąbrowskich kmieci, Mateusza Wacarza, nazywanego również Pępajem. Około roku 1720 skupił on w swoim posiadaniu role opuszczone przez swoich sąsiadów. Za 65 złotych polskich (1950 groszy) kupił dwa pręty roli Reginy Kielianki. W bliżej nieznanych okolicznościach stał się zaś użytkownikiem trzech i pół prętów ziemi należących wcześniej do Andrzeja Synowca oraz dwóch prętów

⁴⁰ Przykład użycia takiego terminu w ramach badań nad epoką nowożytną: Andrzej Gliwa, „Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII wieku”, w *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron, Krzysztof Kossarzecki, Piotr Kroll, Dariusz Milewski (Warszawa: Neriton, 2017), 421–448.

⁴¹ *Lustracja 1636*, 118, 123v, 127; *Lustracja 1659–1664*, 495, 499, 501.

Tab. 2. Wysokość plonów w trzech folwarkach starostwa krzeczowskiego (w ilości ziaren z 1 ziarna)⁴².

Rok	Pszenica	Żyto	Owies	Jęczmień	Len	Konopie	Proso	Gryka	Groch
1564	3,1	3,4	3,6	5,8	3,7	3,6	13,5	4,2	3,7
1567	5,2	5,2	4,4	9,7	3,4	4,0	12,7	4,6	3,6
1587	5,6	4,0	4,1	4,8	2,4	–	–	2,8	3,4
1588	1,3	3,2	5,2	4,2	2,4	1,9	4,7	3,7	4,5
1636	2,4	2,6	3,3	3,4	4,0	4,8	10,0	5,3	3,1
1660	2,6	3,7	4,9	6,5	–	–	–	4,4	3,5

Kaspra Linczy. W sumie „zaopiekował” się więc przeszło połową łąnu frankońskiego. Choć zapewne jego aktywność wynikała z egoistycznych pobudek, pozwoliła ona na utrzymanie opuszczonych gospodarstw w stanie względnej używalności. W latach czterdziestych XVIII wieku dawni właściciele upomnieli się o posiadane przez siebie niegdyś role, zaś urząd wójtowski sukcesywnie nakazywał ich zwrócenie, zwykle przy uwzględnieniu rekompensaty pieniężnej dla Wacarza⁴³.

O zagospodarowanie opuszczonych ziem starali się również członkowie wspólnot wiejskich – tak podczas istnienia pogłębionego kryzysu, jak i po wyjściu z niego. Poszukiwania potencjalnych gospodarzy nie były proste, ale wielokrotnie udawało się sfinalizować je sukcesem. W 1733 na przykład do księgi zapisów gruntowych wprowadzono dokument o następującej treści:

[...] na rolę pytlikoskiej w Rzezawie, pod północ przy plebański[ej] miedzy leżącej, dziedzica od kilku dziesiąt lat nie było, z której bez ten wszystek czas dość tak znaczny wszelkie podatki Rzeczy Pospolitej i ciężary niewinnie znosić i opłacać musimy. Przez co, mając tak słuszną racją ulżenia sobie niesłusznie podejmującego ciężaru, staraliśmy się o to, aby przynajmni[ej] teraz [...] sukcesora do używania tej roli darmo z dawna leżącej przywrócić [...], ale że nam to bez zupełnie lat dziewiętnaście żadnego w oczekiwaniu nie czyniło skutku, bo się [w]cale do tego [...] nie odezwał nikt, więc zleciliśmy też całą rolę pytlikoską [...] Tomaszowi Litwinowi i żonie jego Dorocie, z potomkami ich, zakupnym sposobem, aby w niej byli wolnemi [...] w trzymaniu [...]⁴⁴.

Znalezienie osoby, którą można byłoby osadzić na pustce, było zatem istotne również ze względu na konieczność ponoszenia ciężącego na danej roli obowiązku opłacania podatków i świadczeń na rzecz dzierżawcy.

⁴² Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Lustracja 1564*, 68, 71–73; *Lustracja 1569*, 316, 324, 326v (dotyczy roku 1567); *Inwentarz 1588*, 27–45; *Lustracja 1636*, 118, 123v, 127; *Lustracja 1659–1664*, 495, 499, 501.

⁴³ Opisane tu sprawy można znaleźć w: *Księga zapisów gruntowych*, 44, 47, 48.

⁴⁴ *Księga zapisów gruntowych*, 23–24.

Wspomnieć trzeba o jeszcze jednym przejawie chłopskiej aktywności w czasach zapaści – tym, który nie skutkował poprawą losu wiejskiej społeczności, lecz z pewnością wiązał się z nadzieją na uzyskanie rekompensaty oraz wymagał dobrego przygotowania organizacyjnego. Było nim sporządzanie rejestrów szkód poniesionych w wyniku działań zbrojnych i postojów wojsk koronnych, a także dostarczanie ich do dużych miast celem dokonania wpisu do ksiąg grodzkich. Najstarszy taki spis z obszaru starostwa krzeczowskiego powstał właśnie w okresie zapaści, w roku 1661. Do Krakowa udała się wówczas delegacja złożona z dziesięciu osób: wójta Błażeja Pawełkowica oraz dziewięciu innych kmieci reprezentujących wszystkie wsi tenuty z wyjątkiem najmniejszych Rysi oraz Dąbrówki. Rejestr zawierał wyliczenie wszystkich sum pieniężnych i produktów żywnościowych zagrabionych od poszczególnych gospodarzy przez oddziały należące do marszałka nadwornego koronnego (którym był w tym okresie Łukasz Opaliński)⁴⁵. Poza samym wyprawieniem reprezentantów na odległość około 45 km, przedsięwzięcie to wiązało się zatem z zebraniem szczegółowych danych liczbowych od wszystkich poszkodowanych. Pod względem organizacyjnym była to zatem akcja szeroko zakrojona jak na czasy, którym intuicyjnie można byłoby przypisać nastrój depresji i bezradności.

Po 1661 roku podobne przedsięwzięcia podejmowane były regularnie: w latach 1666, 1670, 1687, 1689, 1700–1711 czy 1735. Wpisów dokonywano albo w Krakowie, albo w Nowym Sączu⁴⁶. Z lat poprzedzających szwedzki „potop” brakuje natomiast o nich informacji, choć przypominać je może nieco działanie chłopów u progu XVII wieku związane ze sporem z podstarościm Adamem Przetockim⁴⁷. Może się nasuwać spostrzeżenie, że to właśnie doświadczenie zapaści wykształciło wśród mieszkańców tenuty skłonność do dochodzenia dla siebie sprawiedliwości na kolejne dziesiątki lat. Trudno jednak orzec, czy takie twierdzenie ma odzwierciedlenie w rzeczywistości. Do połowy XVII wieku starostwo krzeczowskie nie było zapewne niepokojone działaniami zbrojnymi o dużej skali – mogło więc nie być zbyt wielu okazji do tego, by podejmować jakiegokolwiek akcje o charakterze podobnym do tych wyżej opisanych. Z drugiej strony lustracja z 1636 roku przekazuje informację o pobycie w tencucie kilkudziesięciu zbrojnych w roku 1635⁴⁸, podczas gdy z tego okresu prawdopodobnie nie zachowały się żadne rejestry szkód. Nawet jeśli przed rokiem 1655 starostwo było nawiedzane przez oddziały wojskowe, informacje o takich wydarzeniach – i o zachowaniu gospodarzy wiejskich w ich obliczu – mogły więc nie przetrwać do naszych czasów.

⁴⁵ *Rejestr szkód 1661*, 2328–2334.

⁴⁶ Zob. *Rejestr szkód 1666*, 599; *Oblata registri damnoru[m] subditis de villis ad cap[ita] neatum krzeczovien[sis]*, 1670, ANK, KGK, rkps 746: 1503; *Rejestr szkód 1687*, 2–24; *Rejestr szkód 1689*, 34–42; *Rejestry szkód 1699–1711*, 78–79, 180–181, 356–358, 369–372; *Rejestr szkód 1735*, 2267.

⁴⁷ Zob. ANK, KGS, rkps 150: 1328–1336.

⁴⁸ *Lustracja 1636*, 130.

PODSUMOWANIE

Na postawione we wstępie pytanie należy odpowiedzieć twierdząco: możliwe jest takie pisanie o zapaści na przedrozbiorowej polskiej wsi, które pozwala na odkrycie sfery aktywności ludności chłopskiej lub przynajmniej pola do podejmowania przez gospodarzy racjonalnych działań ukierunkowanych na przetrwanie bądź przewyciężenie kryzysu. Przedstawione wyżej przykłady są oparte głównie na danych źródłowych pochodzących z niewielkiego, obejmującego dziesięć miejscowości, skrawka Rzeczypospolitej. Z pewnością badania poświęcone innym terenom bądź poszczególnym sferom aktywności na znacznie większym obszarze mogą dostarczyć dodatkowych spostrzeżeń, które posłużą do rozbudowania i uszczegółowienia obrazu tutaj naszkicowanego. Sądzę jednak, że realizacja postulatów nurtu historii ratowniczej nie powinna ograniczać się wyłącznie do analiz opartych na materiale źródłowym i publikowania artykułów w specjalistycznych czasopismach. W takich przedsięwzięciach wyraźnie uwidacznia się bowiem tylko jeden z komponentów koncepcji historii ratowniczej – „pisanie o przeszłości”. Brakuje natomiast dostatecznego „zorientowania na przyszłość”, które w mojej opinii zostaje osiągnięte po przeniknięciu idei naukowych do literatury popularnonaukowej oraz odwołaniu się do przeszłości współczesnych społeczności lokalnych, na przykład na gruncie projektów o wymiarze popularyzatorskim. Jest to w tym przypadku szczególnie istotne, jako że historia społeczno-gospodarcza I Rzeczypospolitej dotyka problemów, które dawno już przestały być żywe w pamięci żyjących. Tym trudniejsze jest zatem zbudowanie poczucia ciągłości pomiędzy tym, co przeszłe, a tym, co współczesne i przyszłe.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

- Metryka Koronna (MK) dz. XVIII rkps 18, 23.
- Archiwum Skarbu Koronnego (ASK) dz. I rkps 24, 109.
- Archiwum Potockich z Radzyna (APzR) rkps 288.

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK)

- Księgi Grodzkie Krakowskie (KGK) rkps 733, 848.
- Księgi Grodzkie Sądeckie (KGS) rkps 135, 158, 262.
- zesp. 32 rkps 36, 37.

Archiwum Narodowe w Krakowie – Oddział w Bochni (ANK OB)

- 69 rkps 1.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1698, oprac. Stanisława Namaczyńska. Lwów: Kasa im. Rektora J. Malinowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1937.

- Księgi referendarii koronnej z czasów saskich: summariusz*, t. 1: 1698–1732, oprac. Maria Woźniakowa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Lustracja województwa krakowskiego 1564*, oprac. Jan Małecki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
- Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, cz. 2, oprac. Alicja Falniowska-Gradowska, Franciszek Leśniak. Warszawa: Neriton, 2005.
- Rejestr poborowy województwa krakowskiego z roku 1680: wraz z aneksem miast według rejestru z roku 1655*, oprac. Edward Trzyna, Stanisław Żyga. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959.

OPRACOWANIA

- Braidotti, Rosi, „Posthumanistyczna podmiotowość relacyjna i polityka afirmatywna”. *Machina Myśli* (2018): 1–19.
- Courtine, Jean-Jacques, Claudine Haroche. *Historia twarzy. Wyrażanie i ukrywanie emocji od XVI do początku XIX wieku*, przeł. Tomasz Swoboda. Gdańsk: Słowo, 2007.
- Domańska, Ewa, „Historia ratownicza”. *Teksty Drugie* 5 (2014): 12–26.
- Domańska, Ewa, „Humanistyka afirmatywna: płęć i władza po Butler i Foucault”. *Kultura Współczesna* 4 (2014): 117–131.
- Domańska, Ewa, „Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość”. *Kwartalnik Historyczny* 2, 120 (2013): 221–274.
- Gliwa, Andrzej. *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*. Przemysł: Stara Szufłada, 2013.
- Gliwa, Andrzej, „Niewola brańców tatarskich z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego (PTSD)”. W *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. Marcin Jarząbek, Michał Stachura, Piotr Szlanta, 125–160. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2019.
- Gliwa, Andrzej, „Strategie przetrwania ludności ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej podczas najazdów tatarskich w XVII wieku”. W *Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu*, red. Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron, Krzysztof Kossarzecki, Piotr Kroll, Dariusz Milewski, 421–448. Warszawa: Neriton, 2017.
- Konończuk, Elżbieta, „Utekstawianie miejsc jako forma praktykowania historii ratowniczej. Przykład Podlasia”. W *Geograficzne przestrzenie utekstwowione*, red. Bożena Karwowska, Elżbieta Konończuk, Ewa Sidoruk, Elżbieta Wampuszyc, 73–94. Białystok: Poetyka i Horyzonty Tradycji, 2017.
- Kozłowska-Szyc, Monika, „Wysokość plonów rolnych w dobrach królewskich dawnej Polski w latach 1564–1665”. *Studia Geohistorica* 7 (2019): 17–29.
- Kuchowicz, Zbigniew. *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego w latach od schyłku XVI do końca XVIII w.* Łódź: Polska Akademia Nauk, 1972.
- Kula, Witold. *Rozwój gospodarczy Polski XVI–XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- Kula, Witold. *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1983.
- Miodunka, Piotr, „Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski”. *Historyka. Studia Metodologiczne* 46 (2016): 209–227.
- Muszyńska, Jadwiga, „Straty demograficzne i zniszczenia gospodarcze w Małopolsce w połowie XVII wieku. Problemy badawcze”. W *Rzeczpospolita w latach Potopu*, red. Jadwiga

- Muszyńska, Jacek Wijaczka, 275–288. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, 1995.
- Nagielski, Mirosław, Krzysztof Kossarzecki, Łukasz Przybyłek, Andrzej Haratym. *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*. Warszawa: DIG, 2015.
- Parker, Geoffrey. *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, przeł. Paweł Szadkowski. Oświęcim: Napoleon V, 2019.
- Srogosz, Tadeusz. „Trwałość i zmienność warunków zdrowotnych ludności chłopskiej w Rzeczypospolitej XVIII w.”. *Medycyna Nowożytna* 1–2, 4 (1997): 85–104.
- Topolski, Jerzy. „Continuity and Discontinuity in the Development of the Feudal System in Eastern Europe (Xth to XVIIth centuries)”. *Journal of European Economic History* 2, 10 (1981): 373–400.
- Włodarski, Adam. „Wzrost i stagnacja gospodarki chłopskiej. Przypadek starostwa chmielnickiego w XVIII w.”. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 80 (2019): 139–186.
- Związek, Tomasz. „Spatial Development of the 1507–1510 Plague in Poland and Its Consequences. Kalisz District Case Study”. *Journal of Environmental Geography* 1–2, 13 (2020): 1–12.
- Zwierzchowski, Maciej. „Wpływ wojen szwedzkich na miasto radziwiłowskie Birże w XVII wieku”. *Zeszyty Naukowe Gdańskiej Szkoły Wyższej* 4, 21 (2018): 161–172.

